

נסים אליקים

השגות הראב"ד על משנה תורה להרמב"ם

א. הראב"ד מפושקייר

הרמב"ם והראב"ד הם מן המאורות הגדולים שעמדו להם לישראל, ופעלו בפרק זמן אחד. השפעת הרמב"ם מכרעת בכל שטחי המדע, המחקר, חכמת הרפואה והתכונה, ההלכה והפילוסופיה. על אחדים מספריו רבו המחלוקות, הפולמוסים וריבות האיתנים, ועל אחרים נבנו תלי תלים של הלכה ומחקר. נייחד כאן את דבריו על הראב"ד מפושקייר, שכן שלושה גדולי הלכה נקראו ראב"ד:

1. הראב"ד הראשון הוא רבנו אברהם ברי' זוד הלוי, הוא בעל 'ספר הקבלה' העוסק בקבלת הדורות וזן בנושאים היסטוריים. כן כתב את 'אלעקידה אלרפיעה' (=האמונה הרמה), ספר פילוסופי המגשר בין הדת לפילוסופיה האריסטוטלית. הוא נולד בקורדובה בשנת 1110 לספירה.
2. הראב"ד השני הוא הרב אברהם ב"ר יצחק הלוי אב"ד נרבונה. שמו ראב"ד הוא הקיצור של רב אב בית דין, ולא ראשי תיבות של שמו. הוא כתב את 'האשכול', ספר הכולל מנהגים של יום יום. הספר מחולק לשערים וכל שער להלכות. ראב"ד זה חי בין השנים 1107-1186 לספירה.
3. הראב"ד השלישי הוא המפורסם כיבעל ההשגות והיה חתנו של הראב"ד השני. חי בין השנים 1120-1198 לספירה. שלושתם פעלו בפרק זמן אחד, ומכאן מקור הבלבול ביניהם.

הראב"ד השלישי נולד בנרבונה ונפטר בפושקייר שבדרום צרפת. עשיר היה וקיים ישיבה מהונו. מושל פושקייר חמד את ממונו ונתנו במאסר, אך שוחרר בשל התערבותו של רוג'ר השני מושל קרקסונה שפושקייר אף היא הייתה בתחום שלטונו. הראב"ד עבר לשכון כבוד בקרקסונה. הוא למד תורה מפי ר' יעקב ברי' משולם מהעיר לונל, מפי ר' משה ברי' יוסף ברי' מרון הלוי מגדולי נרבונה שעמד בראש ישיבה חשובה שבה למד גם הרז"ה. אפשר שלמד גם מחותנו הראב"ד השני. הרשה לעצמו לחלוק על רבותיו, כששכלו הורה לו כן. וכך הוא כותב בהקדמת פירושו למסכת עדיות: "אין עמי בכל אלה לא מפי רב ולא מפי מורה כי אם מעורת המלמד לאדם דעת". הראב"ד נתפרסם בהערותיו

נסים אליקים

הביקורתיות, 'ההשגות', שבהן מתגלמת אישיותו הכבירה, מחשבותיו באמונות ודעות ושכלו האנליטי. הוא נושא ונותן עם פסקים של גדולי דורו, ומתוך ביקורתו עליהם הוא מגיע למסקנות הלכתיות ואמוניות שונות. המתבונן בהשגותיו של הראב"ד לרי"ף, לרז"ה ולרמב"ם, שם לב מיד להבדלים שבצורת הביקורת וההשגות שלו לשלושה חכמים אלו.

חיבוריו:

1. פירוש למדרש תורת כהנים¹. בפירושו למסכת עדיות, סוף פרק ג, הראב"ד כותב: "וכבר פירשתי כל זה בפירוש תורת כהנים", וכן בהשגתו למשנה תורה בהלכות כלים ב ה הוא אומר: "וכן כתבתי בפירוש תורת כהנים".
2. ספר איסור משהו, הוא פסקי איסור והיתר אשר חיברו בהיותו נער, תלמיד לפני רבו ר' משולם בר' יעקב מלוניל. אולי בא להשיב על פסקי הלכות בעניין איסור והיתר שכתב רבו.
3. 'ספר ההגהות'. ההגהות נרמזות בדברי הראב"ד עצמו: הלכות מחוסרי כפרה ד ב: "וכך היא שנויה בתוספתא כאשר הגהתי למעלה"; טומאת מת ו ט: "אני לפי טעותו הגהתי".
4. 'הלכות לולב'. עיין בהלכות סוכה ולולב ח ה בהשגת הראב"ד: "והכול ברור בחיבורנו".
5. פירוש על מסכתות התלמוד². בהשגתו במשנה תורה הלכות חובל ומזיק ח ד: "וכבר הרחבנו בדברים האלו בפירוש בבא קמא".
6. השגות ותשובות על 'ספר המאורי' לרז"ה. חלק מהן נדפס בספר 'תמים דעים' בסימנים רמ-סו, רמח, והם כוללים תשובות על הרז"ה למסכתות ברכות, סוכה, יום טוב, מגילה, חגיגה, פסחים, מועד קטן, ראש השנה ותענית.
7. ספר 'בעל הנפש', הדין בדיני נידה וטהרה ונחלק לשבעה שערים.
8. יש המייחסים לו גם את 'ספר יצירה'.
9. ספר 'כתוב שם', הוא השגות על הרי"ף, על הרז"ה ועל הרמב"ם ועל חכמים אחרים. מספר זה לקטו המעתיקים את ההשגות על הרי"ף והרז"ה ושמו אותן בתוך הספר 'תמים דעים', וההשגות על הרמב"ם הובאו בספר משנה תורה בצד ההלכה המושגת.

¹ נדפס עם הספרא בקונסטנטינה (ללא ציון שנה). את הפירוש עם הספרא הודיר רא"ה ווייס, ויין תרכ"ב.

² ראב"ד, כתוב שם, השגות על בעל המאור, יו"ל עפ"י כתבי יד עם מבוא והערות מאת הרב די"ר ברגמן, ירושלים תשי"ז, עמ' לו-לח, וראה שם הערה 62.

השגות הראב"ד על משנה תורה לרמב"ם

גדול בתורה ובהלכה היה הראב"ד. הרשב"א (שו"ת, ס"י שדמ), הרא"ש (תשובות, כלל צד), הטור (יו"ד, ס"י קל) והרדב"י (תשובות, ס"י רסז) ועוד מעריכים את הראב"ד כפוסק גדול. בדברי הרדב"י: "שהרב [הראב"ד] אילן חזק ואין צריך סמיכה. הוא בקי בכל התלמוד בבלי וירושלמי, ספרא, ספרי ותוספתא". גדולתו ובקיאותו בולטות בהשגותיו במשנה תורה, ולא יפלאו אפוא דברי שבט יהודה, שמרוב קדושתו ופרישתו של הראב"ד עסקו כוהנים בקבורתו.

בהשגותיו ובהגהותיו על הרמב"ם בולטות ידיעותיו ודעותיו של הראב"ד. מתוך ביקורתו החריפה, נימוקיו, שלעתיים הם שונים מן ההלכה המוסכמת, הערותיו והארותיו למקורות ההלכות או לנוסחאות וגרסאות, כתיבת שבחו של הרמב"ם על הלכות אחדות שפסק ועל כל מפעלו האדיר שבמשנה תורה, מתוך כל אלה למדים שהראב"ד היה איש אשכולות בתורת הנגלה והנסתר, בהלכה ובמחשבה. לא היה איש פשרות, כי דעה שלא נראתה לשכלו התלמודי דחה אותה ברותחין.

ב. יחסו של הראב"ד לרמב"ם ולמשנה תורה

התבוננות כללית ולא מעמיקה בהשגות הראב"ד עלולה ליצור רושם של יחסו השלילי כביכול של הראב"ד לרמב"ם. אכן נמצאים אצלו דברים העשויים להתפרש לכאן ולכאן: ביטויים בוטים ופוגעים בחומרת לשונם לעומת הערכה חיובית גלויה וסמויה. ואתה עומד ותוהה: לאן נוטה כף המאזניים? נראה כאן את יחסו האמביוולנטי כביכול של הראב"ד, כפי שזה משתקף בחלק מתוך כ-1900 השגותיו במשנה תורה.

רבים הם האשמותיו וביטויי הפוגעים והמעליבים של הראב"ד כלפי הרמב"ם, ולהלן נציג דוגמאות. הראב"ד מאשים את הרמב"ם שהוא מתעתע ומשנה את האמת בהלכותיו,³ מטעה באסופותיו,⁴ אוסף דברים שאינם בעולם,⁵ משקר בקבלותיו,⁶ מעלה בדעתו דברים שאינם,⁷ וטועה במליצתו ומשתבש.⁸

³ הלכות קידוש החודש ז.ו.

⁴ הלכות אישות יט.ג.

⁵ הלכות מאכלות אסורות ב.כד.

⁶ שם א.כב.

⁷ הלכות פרה ד.יא.

⁸ הלכות טומאת מת כד.ז.

נסים אליקים

בדרך כלל אין מכנהו בתואר כבוד כגון 'רבי' או 'חכם', אלא 'זה המאסף' או 'המאסף הזה',⁹ 'זה האיש',¹⁰ 'זה המחבר', 'המחבר הזה',¹¹ 'זה המפרש'.¹² עתים הוא משפילו לדרגת נער או 'דבריו דברי נערו',¹³ ולפעמים אף מתייחס לפסיקתו כמתאימה לתינוקות.¹⁴ על חלק מסברותיו הוא אומר ש"אין בכולן פחותה מזו".¹⁵ במספר מקומות הראב"ד מדבר על 'קלישות דעות' הרמב"ם, על לשונו המשובשת ועל דעותיו וסברותיו שאין בהן "לא טעם ולא ריח", "לא מלח ולא תבלין", ושהן "הבל ורעות רוח". הראב"ד מדבר על חוסר תפיסה נכונה במקורות המשנה והתוספתא, ש"קולט מעט מזה ומעט מזה ואינו מכוון", ש"אין לסמוך על הכללות שלו", שדבריו "מבולבלים ומקולקלים ומשובשים", ש"דבריו סותרים זה את זה". הוא מאשימו ב"והרה: "כל קבל די רוח יתירא ביה". הוא מצייך שבדברי הרמב"ם יש "פתיות גדולה" ועוד כהנה וכהנה.¹⁶ פעמים הוא מאשים גם את רבותיו של הרמב"ם שהשקוהו מים רעים או 'מים עכורים' או "לא הורוהו כהוגן".¹⁷ ביקורת קשה זו אינה אלא תוכחה מגולה של אוהב. היא אינה באה למחוק במחי יד את מפעלו האדיר של הרמב"ם, אלא באה ללבנו ולהבהירו, לגלות צפונותיו ומקורותיו, להגיהו ולהשיגו ואף להפליג

⁹ הלכות מעשר ג כ; מאכלות אסורות ב כג; טומאת מצורע יד ט; ועוד.
¹⁰ הלכות תשובה ח ב; טומאת מת ה ה; אבות הטומאה יא י; שם יב ח; שם טו ה; שם כב ז; פרה אדומה ד יא; ו י; י ת.
¹¹ הלכות תפילין ג ה; שבת א י; שם כו טו; שם כז; יא; שבועות ו ט; שם ט י; שם יב ד; נדרים א כ; שם ז יז; חמץ ומצה ג ח; שופר ב ח; אישות ט לא; שם יט יג; ייבום וחליצה ה כג; איסורי ביאה יד ח; שחיטה ז ח; ועוד.
¹² קרבן פסח ו ו.
¹³ הל' תשובה ו ה; אישות כב יט.
¹⁴ איסורי ביאה יד יח.
¹⁵ שבת כט י; אבות הטומאה ב י.
¹⁶ עכו"ם ה ד; שם יא ד; תשובה ו ה; שם ג ח; שבת ה טו; שם טו יא; שם יא כז; מאכלות אסורות א ט; טומאת מת כב ז; שם יט א; אישות יח ו; איסור ביאה ט טו; שם טו ב; כלים ו ב; שם ח ב; שם יב יג; יג; אבות הטומאה יא י; שם כ ט; כלים יא כד; ציצית א ז; מילה א ב; ברכות א יט; שם ח יב; שם ו ג; שם ח יא; שבת ה טז; גירושין ג י; איסורי ביאה ח ה; שבת כז ד; עירובין ה טו; יו"ט ו ג; אישות יב ט; שם טו כו; שם יח ו; איסורי ביאה ג ח; אישות כג ב; גירושין ו ט; איסורי ביאה ב יב; שם ח יא; שם ט טו; מאכלות אסורות א ב; שם יג כז; שחיטה ו ח; ערכין והרמין ח ה; מעשר שני ונטע רבעי א ה; שמיטה ויבל ב ד; בית הבחירה ב ח; ביאת המקדש ח א; מעשה הקרבנות יז ט; תמידין ומוספין ד יג; פסולי המוקדשין ח ו; טומאת מת ה ה; שם ו ח; שם יט א; ועוד.
¹⁷ אבות הטומאה יג ו; טומאת אוכלין ב יא; מלוה ולוה ו ג; כלאים ו ט; מעשר א טו; טומאת מת יב ו.

השגות הראב"ד על משנה תורה להרמב"ם

בשבח פסקי הלכותיו, ודווקא בגלל הכרת חשיבות מפעלו ההלכתי העצום של הרמב"ם יש להראות את מעט ליקוייו, למען תהיה תורת משה תמימה משיבת נפש. נראה עתה כיצד נעלם החושך הרב שבביטויי הראב"ד ע"י מעט האור הנמצא בפינות השגותיו:

1. במשנה תורה מצויות כ-1900 השגות. אף שבמבט ראשון זהו מספר גדול, יש לתת את הדעת לכך שזוהי רק טיפה בים ההלכות הגדול של הרמב"ם. יתרה מזו, לא כל ההשגות הן מחלוקת או ביטול דברי הרמב"ם. בהרבה מהן יש סייעתא להלכה הפסוקה במשנה תורה. במקום שלא השיג ניתן להניח בוודאות כמעט גמורה כי אינו חולק על הפסיקה ברמב"ם.

2. לולא העריך את עוצמת מפעלו של הרמב"ם, לא היה מתייחס אליו בפרטנות כזו ובניסיונות להבין דבריו וכוונותיו ובחיפוש מעמיק אחר מקור הלכותיו, אמר לפעמים: "חפשתי זו המימרא ולא מצאתיה לא במשנה ולא בתוספתא ולא בירושלמי"¹⁸ "הרבה עיינתי וחשבתי ולא נתברר לי דבר זה ראייה ברורה לא מן המשנה ולא מן התוספתא, לא ממשנת כלים והתוספתא ולא ממשנת אהלות והתוספתא"¹⁹ ויש פעמים שלא הגיע לכוונת הרמב"ם ואמר "זה אינו מחזור"²⁰; "דבר זה צריך פירוש"²¹ רק אדם המודע לחשיבות מפעל הרמב"ם ילך ויעיין ויחשוב ויחפש במידה כזו.

3. הראב"ד מפרש הלכה כתובה ברמב"ם, מלבנה ומבהירה.²²

4. מגלה מקורות להלכות הרמב"ם,²³ ובמגדל עוז, הלכות רוצח ושמירת נפש יא ז, נכתב: "ישר כוחו שלמדנו מקומו". ופעם כאשר הרמב"ם קובע הלכה

18 שמיטה ויובל ד ו.

19 טומאת מת כ ה.

20 תלמוד תורה ז יא.

21 שכירות ג ו.

22 שבעות ו ד; נדרים א כד; נזירות ד יד; שם ו י; מעשר ו כב; טומאת מת י ד; שם יא י; שבעות ד יט; נזקי ממון ח יג; גנבה ז ה; שם ט יא; חובל ומוזיק יג י; זכייה ומתנה ה א; מעשר שני ח טו; שם ט ו; שכנים ג ו; עבדים ז ו; קריאת שמע ב ט; שם ג יא; שם ג ז; שם ה ז; שם ה יד; ברכות ו טו; שבת כט טז; עירובין ב יד; תלמוד תורה ו יד; עכו"ם ט ה; שם ט ט; שם ט יג; שם יד; ועוד.

23 נדרים ט יח; תרומות י כב; רוצח ושמירת נפש יא ז; מכירה כז ח; נחלות ג א; אישות יז ד; שמיטה ויובל ד ו; קרבן פסח ה ב; שם ו ב; שאר אבות הטומאה ג ז; פרה אדומה ז ו; מלווה ולווה טו ז; חמץ ומצה ה כ; שקלים ד ח; תענית ד יז; גירושין ב יג; שם ד ח; מאכלות אסורות ז ג; שם טו יב; נדרים ט יח; ועוד.

נסים אליקים

- משיקול דעתו באמרו "יראה ליי", אומר הראב"ד כי זו היא משנה שלמה,²⁴ ופעם אף אומר "כל שבדו נאמן".²⁵
5. מחזק ומיפה את כוח ההלכה שכתב הרמב"ם. הרבה פעמים הוא אומר "סברה יפה היא" או סתם "יפה אמר".²⁶
6. פעמים טוען הראב"ד כי נפלה טעות סופר בדברי הרמב"ם ועל כן הוא מגיהם²⁷ או שאין רואה בדבריו השגה אלא הגהה בלבד.²⁸
7. לפעמים מפליג הראב"ד בטיב פסקיו של הרמב"ם.²⁹
8. מאשר כי הגרסה שממנה שאב הרמב"ם את הלכתו טובה יותר מגרסתו שלו.³⁰
9. לפעמים הוא מסכים עם ההלכה הפסוקה ברמב"ם אך חולק רק על נימוקה.³¹
10. הראב"ד משבח את הוראת רבותיו של הרמב"ם.³²
11. אפילו בעניינים של עיקרי אמונה, כאשר דברי הרמב"ם נראים בעיני הראב"ד כמכחישים, אין הוא נוקט נגדו לשון פסקנית ואין הוא פוסל את דבריו לגמרי.³³
12. יש שהראב"ד משנה ממנהגו ומכנה את הרמב"ם בתוארי כבוד: זה החכם, זה הרב, יהרב המחברי ופעם מכנהו אף בתואר 'אדם גדול'.³⁴
13. יש לציין במיוחד כי הראב"ד בכבודו ובעצמו כותב בהלכות כלאיים בשבח הרמב"ם ומפעלו העצום, וזו לשונו שם: "כי מלאכה גדולה עשה באסיפתו דברי הגמרא והירושלמי והתוספתא".³⁵

²⁴ מאכלות אסורות טו יב.

²⁵ פסולי המוקדשין יט טו.

²⁶ גולה ואבדה יג טו; חובל ומוזיק א יח; שכנים ט ט; מאכלות אסורות י כ; יום טוב א ד; ציצית ג א; שבת כט יד; מעילה ז ב; נדרים ב ד; תרומות ג ג; פרה אדומה ה ה; ח ח.

²⁷ גנבה ה ב; גולה ואבדה ג י; מכירה טז יב; זכייה ומתנה י ב; שלוחין ושותפין ו ה; סנהדרין א ה; מלכים ט יא; שבועות ג י; זכייה י ב.

²⁸ תרומות ג ז; מחוסרי כפרה ד ב; טומאת מת ו ט; סנהדרין א ה; זכייה י ב.

²⁹ סוכה ה כב; גולה יג טו; חובל א יח; אישות יח כב; חייט א יד.

³⁰ נזקי ממון ח יג; סוכה ה כב; גולה יג טו; חובל א יח; נזקי ממון ג ד; משכב ומושב יב א.

³¹ עכו"ם ז יב; ברכות ו טז; שם יא א; מאכלות אסורות טו יח; סוכה ה ד; ערכין וחרמין ג ט.

³² מלווה ולווה כו א.

³³ הלכות תשובה ו ה; שם ח ג; שם ט ח.

³⁴ קריאת שמע ג א; מתנות עניים א יב; גולה ואבדה ב ד; טומאת מת כו.

³⁵ כלאים ו ב.

14. הרב ש' אסף מצא בכתב יד של הספרייה הלאומית בירושלים פסק אחד של הראב"ד שממנו ניתן ללמוד על יחסו החיובי וההערכה הרבה לרמב"ם. וזו לשון הפסק: "לא שבאנו לחלוק על דברי הר"מ במז"ל שלא ביאר מקריעה וכ"ש על דברי גאון הרי"ף, אבל מה שהניח הוא אנו השלמנו ואפשר שהיה לו בספק והניחו. ומסוד ד' ליראיו נתגלה לנו".³⁶ אמנם יש עוררין על האותנטיות של מסמך זה,³⁷ אך לפי הסבריו של הרב ש' אסף לפנינו מקור ברור להערכתו החיובית של הרמב"ם בפי הראב"ד.

כיצד יש להסביר יחס אמביוולנטי זה: מצד אחד חיוב מפעלו ואישיותו של הרמב"ם והלל על פסקי הלכותיו, ומצד שני התבטאויות קשות כלפיו. לפני שנשיב לשאלה זו יש לבדוק שני דברים: (א) כיצד נראתה לשון הביקורת של חכמים באותם ימים; (ב) האם השיג הראב"ד על עוד חכמים ופוסקי הלכות וכיצד התייחס אליהם בלשונו.

בפולמוסים שהתפתחו בימים ההם שחררו חכמים את לשונם כחף שחוט כלפי מחברים שאותם ביקרו. הנה מספר דוגמאות:

1. באיגרתו לחכמי לונל בעניין תחיית המתים הרמ"ה מתייחס למשנה תורה לרמב"ם בביטויים חריפים במיוחד. באירוניה פוגעת הוא אומר כי "אינו יודע אם יש אם למסורת או יש למקרא" ויש לקרוא משנה תורה.³⁸
2. באיגרת לחכמי לונל בעניין אגרת הרמ"ה על תחיית המתים רב ששת נשיא מכנה את הרמ"ה בכינויים פוגעים ביותר: "נער מתגאה"; "הנקרא שמו מאיר, והוא מחשיך עצה במלין בלי דעת"; "הממשש קיר כעיוורים"; "זה הכסיל בגובה לבבו וסכלותו"; "השם חושך לאור ואור לחושך"; "כי הדברים האלה בעיני הם כדברי מי שנטרפה דעתו ואבדה חכמתו ולבו אין עמו מחולי המרה השחורה".³⁹
3. באיגרת תשובה של ר' יהודה הרופא לרד"ק בדבר ספרי הפילוסופיה של הרמב"ם הוא מכנה את הרד"ק "דוד הוא הקטן"; "יאמר נא קמחי ששמו צמח בלי יעשה קמחי".⁴⁰

³⁶ ש. אסף, קובץ רמב"ם, הוצאת המרכז העולמי של המזרחי, ירושלים תרצ"ה.

³⁷ ראב"ד, כתוב שם (לגיל, הערה 2), עמ' לא, הערה 56.

³⁸ כתאב אלרסאיל, תרלי"א, עמ' ג.

³⁹ Marx, Jewish Quarterly Review, XXV (1934-35), pp. 414-418

⁴⁰ קובץ מכתבים בענייני המחלוקת ע"ד ספר המורה והמדע, שזח"ה, ירוון, יו"ל ע"י קאבאק, כרך ח, תרל"ה, עמ' 1-2.

נסים אליקים

4. באיגרת תשובה של הרד"ק הפותחת ב"יהודה אתה יודוך" הוא מכנה את ר' שלמה פטיט "האיש העוכר הזה".⁴¹

5. באיגרת ר' הלל החסיד אל ר' יצחק הרופא הוא אומר על מבקרי הרמב"ם כי דבריהם וקושיותיהם הן "מלין תפלין בלי מלח ותבלין", ואת חכמי אשכנז וצרפת המתנגדים לרמב"ם הוא מכנה, סכלי אשכנז ונמהרי צרפת".⁴²

6. במכתב ששלח ר' אברהם בן הרמב"ם לחכמי פרובנס וספרד בדבר המחלוקת שנפלה בין חכמי לונל ומונטפלייר, הוא כותב על אחד המתנגדים: "עברין אחד, הולך רכיל, שקרן הוציא דבה", ועל הרמ"ה ואחרים הוא אומר ש"מוחם מזוהם", וכי הם "טפשים עוררי לבי".⁴³

באשר לשאלה השנייה שהצגנו, אכן הראב"ד כתב השגות לא רק על הרמב"ם, אלא גם על חברו ללימודים רבנו זרחיה הלוי, המכונה בעל המאורי (ע"ש עירו לונל [=ירח], וכן לפי שמו זרחיה). בתוך השגותיו על הרמב"ם נמצאות התייחסויות והשגות גם על דברי אחרים: הרי"ף, בעל הערוך והרב היוני (ר' יצחק בן מלכי צדק). לפסקי הרי"ף הוא מתייחס בכבוד רב ובהכנעה גמורה וקורא אותם סתם 'הרב'. ראוי לציין את אשר אומר הראב"ד ביחס לרי"ף בהשגותיו על הרז"ה למסכת סוכה: "לולי שאני סומך על דברי הרב ז"ל אפי' על ימין שהיא שמאלי".⁴⁴ כשמוצא הראב"ד ברי"ף דבר שאינו לרוחו, אינו משתמש בביטוי פוגע, וכך אמר: "הנה ראיתי בהרב אלפסי ז"ל דברים נפלאים ממני ואמת כי היה לי לעצום את עיני ולסגור דלתי פי וללכת אחריו אל הימין ואל השמאל וללכת אחריו מאין נטות... ע"כ לא נמנעתי מחפש אחריו...".⁴⁵ במקום אחר הוא אומר: "ואני אברהם עפר ואפר תחת כפות רגליהם".⁴⁶ כשהוא מבקרו או משיג עליו, הוא עושה זאת בנימוס רב.⁴⁷

האדם שהולקה בשבט לשונו החדה של הראב"ד בצורה הקשה ביותר היה חברו ר' זרחיה הלוי מלונל. בהשגותיו לפסקי הלכות של בעל המאור, משתמש הראב"ד בביטויים שאין אדם בן דורנו יכול להבין כיצד תלמיד חכם כראב"ד אינו שומר על נקיות לשונו. הנה דוגמאות: "זה המאור אינו מאיר"; חידושי של

⁴¹ שם, עמ' 3.

⁴² שם, עמ' 14.

⁴³ שם, עמ' 16.

⁴⁴ שם, עמ' 3, סימן יג.

⁴⁵ בראשית השגותיו ביתמים דעים, סימן לח.

⁴⁶ בפירושו לכתובות לח ע"א.

⁴⁷ מלוה ולוה טו ז; י"ט א יד; אישות יח כח.

הרז"ה נחשבו בעיני הראב"ד "מן הבלאות שלנו"; "קורי עכביש יארוג, כי הכל הבל ואין בו מועיל"; מאשים את בעל המאור בגנבה ספרותית באומרו "גנוב הוא מאתי וכולא מלתא דידי הוא"; את הרז"ה הוא מכנה כזנב ההולך אחריו [אחרי רש"י] לא ידע בין טוב לרע"; אף נהנה לפעמים מביקורתו המוחצת כלפיו: "ברוך אשר החיינו והעיר את רוחי ועזרני לגלות את שקריו ולהחזיר עטרה לישנה ולא עזב תורתו אשר נתן לנו ביד כסילים"; ועוד.⁴⁸

הוא מתייחס בדבריו אל בעל 'הערוך'⁴⁹ ואל הרב היוני.⁵⁰ יחסו לבעל 'הערוך' הוא יחס של כבוד ואין כלפיו ביטויים קשים. יחסו לרב היוני הוא מנומס בדרך כלל.

המסקנה העולה מכאן היא שכלפי החכמים הגדולים שמתו הוא נוהג כבוד ומשתדל לא לפגוע בדבריהם, בבחינת 'אחרי מות, קדושים אמורי' אך את הצעירים או את בני גילו הוא מלקה בשבט לשונו, אך בלא להתכוון לפגוע באנשים עצמם אלא בדבריהם שאינם הולכים בכיוון החכמה, כי 'אוהב הוא את אריסטו ואוהב הוא את אפלטון, אך את החכמה אוהב הוא מכלי, כלומר: את האמת הוא אוהב מכול. על כן, בבואנו לסכם את יחסו של הראב"ד לרמב"ם ניתן בהחלט לומר כי זהו יחס של הערכה וכבוד למפעלו הכביר - משנה תורה, אך שעה שהוא מוצא דבר שאינו לפי רוחו, לא ינח ולא ישקוט, אך לא לקלקלנו אלא לתקנו. נעבור ונראה על מה יצא קצפו של הראב"ד בדברי ביקורתו.

ג. הסיבות והרקע להשגותיו הקשות של הראב"ד

הסיבות שהביאו להתקפותיו של הראב"ד נגד הרמב"ם - מתחלקות לשלושה סוגים: סיבות פילוסופיות, סיבות מתודולוגיות וסיבות פסיכולוגיות.

1. סיבות פילוסופיות

אין הראב"ד נמנה עם חסידי הפילוסופיה אף שיתכן שהכירה, אולי לא לעומק (קידוש החודש ז ז).⁵¹ כך אמר: "אין לנו ללמוד ממי שאינן מאנשי

⁴⁸ ראב"ד, כתוב שם (לעיל, הערה 2), עמ' כו; וכן בהשגותיו בכתוב שם על הרז"ה למסכת ראש השנה, סימנים: א, ה, ח, יג, יד, יח, כ, כב, כד, כו, לב, לג; למסכת סוכה סימנים: ג, ו, ז, ט, יב, יג, יד, כג, כד, לב.

⁴⁹ טומאת מת א ד; טומאת אוכלין יג יא; כלים יא כ.

⁵⁰ מתנות עניים א יב; שם ה יא; טומאת מת א יא; שם יז ג; שם כא ט; שם כב ט; שם כה ג; שם יד ז; שם יז ד.

נסים אליקים

התלמוד לפי שהם מסבבים פני ההלכה לדבריה באשר לא כ"י. החשש מהפילוסופיה, הן באשר לענייני אמונות ודעות, כמו בהשגותיו על גשמות האל,⁵² עולם הבא ותחיית המתים,⁵³ והן החשש מהשפעת הקו הפילוסופי על איש ההלכה ופסיקתו "באשר לא כ"י", גרמו להתקפתו של הראב"ד על הרמב"ם או לשימוש בלשון קשה כלפיו. הראב"ד אינו מוכן להסכים לערעור האמונה ע"י העלאת שאלות פילוסופיות שאין הרמב"ם נותן או יכול לתת עליהן תשובות מניחות את הדעת, ובעניינים כאלה "טובה היתה לו השתיקה" כי זה גורם להרפיית האמונה⁵⁴ וכה כתוב בכללי הראב"ד בשם הרמ"ע:

חס ושלוש להעלות על הדעת כי הקדוש הראב"ד כיוון חלילה למעט בכבוד הרמב"ם. אך חשף זרוע קדשו לחלוק עליו בכוח אמיץ בכמה גופי הלכות כי היכי דלא ליסרו כ"ע אבתריה ללמוד וללמד בדעות מעל סי המורה והמדע וכיצא. כ"כ הרמ"ע סי ק"ח. ופוק חזי מ"ש הראב"ד בעצמו פ"ו דכלאים, דמלאכה גדולה עשה לאסוף ולכנס בחפניו את אלה.⁵⁵

אכן הקצף הרב שיצא מצד מבקריו של הרמב"ם היה בעיקר בנושאים פילוסופיים.

2. סיבות מתודולוגיות

בהשגתו האחרונה להקדמת הרמב"ם למשנה תורה מועלות הטענות האלה: א. הוא קובע ללא ראייה: "עזב דרך כל המחברים אשר היו לפניו, כי הם הביאו ראייה לדבריהם".
ב. אין הוא אומר הלכה בשם אומרה, ויש חשש שישתכחו שמות התנאים והאמוראים: "וכתבו הדברים בשם אומרים". ועוד סיבה חשובה להזכרת אומרי ההלכות "כי פעמים רבות יעלה על לב הדיין לאסור או להתיר וראייתו ממקום אחד ואילו ידע כי יש גדול ממנו מפליג שמועתו לדעת אחרת, היה חוזר בו".
ג. אין הראב"ד רואה עצמו כפוף לקביעת הלכה על פי גאון אחד שעליו סמך הרמב"ם, בו בזמן, שייתכן שדעתו נוטה יותר לגאון החולק עליו: "ועוד כי יש

⁵¹ ראה לקמן הפילוסופיה והיחודות.

⁵² ראה לקמן, גשמות האל.

⁵³ ראה לקמן, עולם הבא ותחיית המתים.

⁵⁴ השגתו להלכות תשובה ה ה.

⁵⁵ כללי הראב"ד מובאים ברמב"ם, משנה תורה, היד החזקה, ירושלים תשי"ט, עמ' ט.

דברים שהגאונים חולקים זה על זה. וזה המחבר בירר דברי האחד וכתבם בחיבורו. ולמה אסמוך אני על בררתו והיא לא נראית בעיניי. טענות כאלה נשמעו גם מפי יהודי אלכסנדריה ובראשם הדיין פנחס בן משולם.⁵⁶ טענות אחרות פוזרות בהשגותיו.

ד. אין הרמב"ם מסדר הלכותיו לפי הסידור בתלמוד: "ההפוכין שהפך זה המחבר העניינים ולא הביא אותם על סדר הגמרא, הם שגרמו לי לשנות הדברים ממה שהן;⁵⁷ "חיי ראשי, המחבר הזה שינה עלינו את סדרינו וכל התפוש בידינו;⁵⁸ "הוא אינו תופש לא לשון המשנה ולא לשון התוספא, אבל קולט מעט מזה ומעט מזה ואינו מכוון.⁵⁹ הוא אף מאשים את הרמב"ם בכך שהבאותיו אינן בלשון המקור ולא בלשונו שלו, ולא לאמת כיוון שעה שהעתיק מלשון הכתוב ללשונו: "כי שנה עלינו הלשונות והמליצות וסבר פני השמועות לפנים אחרים ועניינים שונים";⁶⁰ לפי אחת הנוסחאות בהשגת הראב"ד בהלכות שבועות ו ט, הוא אומר: "מכיר אני את האמת עם אותם שאמרו המעתיק מלשון ללשון צריך שיהיה בקי מאוד בשתי הלשונות. הנה ראיתי זה המחבר, עשה עצמו מעתיק לשון הגמרא אל לשון עברית ובמליצה אחרת וטעה במליצתו...". על כן לא אחת חולקים השניים בהלכה הקשורה להבנת מושג או מילה המופיעה במקור ההלכה. בהשגה אחרת אומר הראב"ד: "כי בזה הלשון, כי בלשון אחרת ידבר אל העם הזה ומשנה לשון חכמו"⁶¹ וכך הוא, "מקלקל עלינו את הלשון"⁶² "ומשנותו את הלשונות מפרש כפי דעתו".⁶³

ה. לדעת הראב"ד, טעה הרמב"ם במספר הלכות באמרו כי הם מדברי סופרים ואינם אלא מדברי תורה ועל זה הוא אומר כי "אין פרצה גדולה מזו".⁶⁴ ו. האשמות אחרות: הרמב"ם מתעתע ומשנה את האמת בהלכותיו,⁶⁵ מטעה באסופותיו,⁶⁶ אוסף דברים שאינם בעולם,⁶⁷ משקר בקבלותיו,⁶⁸ העלה בדעתו דברים שאינם,⁶⁹ הורה הלכה מתוך התוספתא והירושלמי המשובשים בידינו.⁷⁰

56 איגרת קמ.

57 השגות הראב"ד, הלכות שופר ב ח.

58 נדרים יג ז.

59 טומאת מת ו ח.

60 כלאים ו ב.

61 בית הבחירה ב ח. טומאת מת טז ה; כלים יא כד.

62 ברכות ו ה.

63 טומאת אוכלין, ראש פרק ו.

64 אישות ג כ; טומאת מת ה ה.

65 קידוש החודש, סוף פרק ז.

3. סיבות פסיכולוגיות

א. הראב"ד, שהיה גדול מהרמב"ם בשנים, חש שהוא גדול ממנו גם בחכמה, בכבוד ובעושר. וכך הוא אומר בהשגתו האחרונה להקדמת הרמב"ם במשנה תורה: "אם החולק עלי גדול ממני הרי טוב, ואם אני גדול ממנו, למה אבטל דעתי מפני דעתו".

ב. אין הרמב"ם צריך להיות בעל יוהרה של פוסק בלעדי. וכך אומר הראב"ד באותה השגה: "אין זה אלא כל קבל די רוח יתירא ביה".

ג. לפי דעת גרץ, הראב"ד השיג על הרמב"ם בחריפות מקנאותו בו על שחכמי פרובנס כיבדו את הרמב"ם יותר משכיבדו אותו.⁷¹

אין ספק שחלק מהטענות שהוזכרו היו מוצדקות, אך יש להדגיש באשר להשגות הפילוסופיות, כי אין עולמו של הראב"ד זהה לעולמו של הרמב"ם. עולמו של הרמב"ם מקיף לא רק את עולם התלמוד וההלכה אלא גם את הפילוסופיה, בלא שתיתכן סתירה בין השניים. לעומתו, הראב"ד הוא התלמודיסט המובהק ואיש המסתורין הנוטה לראות בשכל התלמודי את הכול, ואין זה חופף בהכרח לגישה השכלתנית של הפילוסופיה.

באשר להשגות המתודולוגיות העיקריות: מקורות להלכות, ראיות, אזכור שם אומרון, הצגת דעתו של בר הפלוגתא וכן שינוי הלשון, אכן באיגרת לתלמידו ר' יוסף עקנין כותב הרמב"ם כי הוא מתחרט על שלא כתב את המקורות להלכותיו ואף מקווה לעשות זאת: "ובדעתי אם גוזר ד' יתברך שאעשנו".⁷² הרמב"ם לא הפסיק להוציא את תכניתו לפועל, אך נושאי כליו עשו זאת: תחילה בעל 'המגיד משנה', אשר הספיק להשאיר מקורות להלכות הרמב"ם למספר חלקים ביד החזקה; ואח"כ המשיד בכך ר' יוסף קארו בפירוש 'כסף משנה', וקראו כך ע"ש הכיסופים והערגה לדעת את מקורות ההלכות של הרמב"ם, כי לפי דעת מהר"י קארו אין לפסוק הלכה מדברי הרמב"ם אלא אם כן יודע הפוסק את המקור לכך. זו גם דעתו של הרא"ש ודעתו של אדם גדול

66 אישות יט יג.

67 מאכלות אסורות בכד.

68 שם, ראש פרק ו.

69 פרה ד יא.

70 נדרים ג ה; שופר ב ח; מעשר שני א ח; ובהשגות להקדמת הרמב"ם.

71 צ' גרץ, דברי ימי ישראל, כרך ד, ירושלים תשל"ב, עמ' 404-405.

72 תשובות הרמב"ם, סימן קמ.

השגות הראב"ד על משנה תורה להרמב"ם

בברצלוה.⁷³ גם הראב"ד חיפש בכל כוחותיו את המקורות, ולעתים הוא אומר כי "לא ידעתי מאין לו זה".⁷⁴ המהר"י קארו, בהקדמתו ובהגנה על הרמב"ם מפני השגתו האחרונה של הראב"ד להקדמת הרמב"ם למשנה תורה, אומר כי צחות הלשון, ההעברה לעברית, היא דבר חיובי, וזוהי שיטת ר' יהודה הנשיא במשנה, ואילו הלך הרמב"ם בדרך כל המחברים ובשיטתם, אזי אין חידוש בדבריו לעומת שיטת האלפסי. אך באמת מה היה הרקע למהפכה בקו שהיה נקוט בידי פוסקי ההלכה עד בוא הרמב"ם? ומה ראה הרמב"ם צורך לתת שולחן ערוך עממי בפני העם? אם ההנחה דלקמן נכונה, נבין אולי עוד סיבה להשגותיו הקשות של הראב"ד כלפי הרמב"ם. הרמב"ם, אשר ראה את עמו מתפורר מבחינה לאומית ודתית בעטין של גזרות שמד ורדיפות של האלמווחזים הקטאים ושל קנאים אחרים שקמו או עלולים לקום, ראה כצו השעה את ההכרח להכין להמון העם קודקס חוקים ואמונות בצורה מסודרת לפי עניינים ונושאים בשפה קלה וברורה. לעומת מצב זה, מצבם של יהודי פרובנס, אשר בין חכמיהם הגדולים נמנה הראב"ד, או חכמי בבל שבראשם עמד רבי שמואל בן עלי ראש ישיבת גאון יעקב שאף הוא התנגד לרמב"ם, או יהודי אלכסנדריה שבראשם עמד הדיין ר' פנחס בן משולם. אלה ראו בספר הלכות ערוך כמשנה תורה סכנה לתלמוד ולהלכה עצמה וסכנה למעמד מוריה ופוסקיה, כי פשוטי העם שלא למדו את כל השקלא וטריא התלמודית, לא תמיד ירדו לעומק כוונת ההלכה ברמב"ם, ועלולים להגיע לידי טעויות או מסקנות מוטעות. התברר כי החשש לזניחת התלמוד בעטיו של משנה תורה היה חשש שווא. יתרה מזו, חיבור זה אף גירה את רצון הלומדים לעיין בתלמוד וליישב את השגות הראב"ד או להבין כוונת הרמב"ם. ואפשר שזו הייתה כוונת הראב"ד בהשגותיו? אם אכן זו הייתה הכוונה, הרי לפנינו סיבה פסיכולוגית-דידקטית להשגותיו.

באשר לסיבות הפסיכולוגיות שהובאו לעיל, אכן הראב"ד היה גדול בשנים מהרמב"ם, והיה עשיר ומכובד, אך כבר נאמר כי אין השגותיו באות לפגוע באיש משה עצמו ובאישיותו, כי הוא העריך אותו מאוד, אך השיג על דברים שלא תאמו את דעתו וגישתו, כי את האמת אהב מכול.

ד. ההשגות על רקע גרסאות ונוסחאות שונות

⁷³ הקדמה לר' יוסף קארו, בעל 'כסף משנה'.

⁷⁴ עכ"ם ג יא; שם ד ד; ועוד.

נסים אליקים

כבר הראינו⁷⁵ שהראב"ד חשב שיש מקומות שבהם נפלה טעות סופר בדברי הרמב"ם, ועל כן הגיהם ומצא את הנוסח המקורי בהלכות. פעמים שההשגה בנויה על יסוד נוסח מוטעה בהלכות הרמב"ם שהגיע לידי הראב"ד, אך לאמתו של דבר במקור לא היה מקום להשגה.⁷⁶ בעל 'מגדל עוז', הלכות איסורי ביאה ח, י אומר: "אלא טעות סופר היה בספר שבא ליד הראב"ד ז"ל מחבר הר"מ ז"ל... וכתב עליו מרורות וגם בהעתקות שלנו כך היה כתוב. אבל לאחר שזכיתי ובאתי לארץ הצבי, ראיתי בנוסח שהוגה מספרו בחתימת ידו והיה כתוב...".⁷⁷ ייתכן גם שהרמב"ם עצמו הגיה אחדות מהלכותיו, והגהות אלו לא הגיעו לידי הראב"ד, ועל כן הוא משיג עליו. דוגמה בולטת לכך מוצגת ב'מגדל עוז' וביכסף משנה' להלכות ציצית ב ז. כך אמר הרמב"ם לחכמי לונל בהשיגו על אחת משאלותיהם: "ובעיקר העתקתי לנוסחא שלי טעיתי וכן הם הדברים וכוה תקנו הנוסחא".

יש שנפלו טעויות סופר גם בדברי השגות הראב"ד, ופעמים שאין השגה כלל בשולי הלכות הרמב"ם, נושאי כליו מתייחסים להשגה קיימת,⁷⁸ ויש לפעמים נוסחים שונים באותה השגה. דוגמה בולטת לכך ראה בהלכות שבועות ו ט, ויש הבדלים בהשגות על פי כתבי יד שונים,⁷⁹ וראה לקמן בפרק 'גשמות האל' בעניין השגות הראב"ד על הרמב"ם בהלכות תשובה ג ז, שהשגה זו מובאת בלשון שונה ובתוכן שונה בספר העיקרים לר' יוסף אלבו.⁸⁰ אך אין ספק שהרבה מהשגותיו של הראב"ד באות על רקע נוסחאות וגרסאות במקורות ההלכה, היינו נוסחאות בבבלי, בירושלמי, בתוספתא ועוד.

יש שהראב"ד מודה בעדיפותן של הנוסחאות שהיו לפני הרמב"ם ומקבל את הלכותיו הנובעות מנוסחאות אלה. וכך אמר בהרבה מהשגותיו: "נראה דהכי

⁷⁵ ראה לגיל בפרק יחסו של הראב"ד לרמב"ם ולמשנה תורה.

⁷⁶ יסודי התורה ו ד (ועיין דברי 'מגדל עוז' שם); עכו"ם ג ו; שם ד ו; תשובה ד ג; עירובין ג כה; שם ת ד; שם ה ו; שופר ג ד; איסורי ביאה יא ט; מלכים ט יא; ברכות ו ג (ועיין שם בילחם משנה' ובמגדל עוז); גירושין ח כא (ועיין שם במגדל עוז).

⁷⁷ איסורי ביאה יא ה (ועיין שם במגדל עוז).

⁷⁸ ראה למשל הל' מזוזה ו יב; סנהדרין יא ו (ועיין שם 'מגדל עוז' ורדב"ז); שם יח ג (ועיין 'מגדל עוז' שם).

⁷⁹ עיין א' אורבך, 'השגות הראב"ד ומשנה תורה לרמב"ם בדפוסים ובכתבי יד', קרית ספר לג (תשי"ח), עמ' 360-375.

⁸⁰ עיין לקמן.

השגות הראב"ד על משנה תורה להרמב"ם

גריס לה למלתא והיא מיושרת מן הגירסא שלנו⁸¹; "אבל נ"ל כי זו שכתב הוא העיקר"⁸²; ועוד הרבה.⁸³

יש שהראב"ד קובע שגרסתו שלו עדיפה מזו של הרמב"ם, וכך הוא מוצא את מקור הטעות בהלכה שכתב הרמב"ם. כך אמר בדברי השגותיו: "ספרו הטעהו... והעיקר כמו שכתוב בספרינו"⁸⁴; "אין הגירסא שלו כגירסא שלנו"⁸⁵; ועוד הרבה.⁸⁶

יש שבנוסחת הראב"ד אין מופיעה הלכה, ועובדה זו היא מקור להשגתו על הרמב"ם, ובלשונו: "זה אמרו מעצמו"⁸⁷. הערות כאלה באות גם במקומות שהרמב"ם מציין במפורש שהוא פוסק הלכה על דעתו: "יראה ליי", "נראה ליי", או "נראין לי הדברים"⁸⁸.

לפני שני גדולי עולם אלה עמדו אפוא גרסאות ונוסחאות שונות. לפני הרמב"ם עמדו נוסחאות רבות ומתוכן ברר את הטובה והנכונה ביותר, כי כך מעיד הרמב"ם בעצמו בהלכות מלווה ולווה טו ב: "כבר חקרתי על הנוסחאות הישנות... והגיע לידי במצרים מקצת גמרא ישנה שכתוב בה על הגוילים כמו שהיו כתבין קודם לזמן הזה בקרוב חמש מאות שנה... ומפני טעות זו שארעה למקצת ספרים". וכן בהלכות אישות יא יג הוא אומר שגם הגאונים טעו לפעמים בהלכה על פי נוסחאות שבידיהם: "וכבר בדקתי על ספרים רבים וקדמונים. יש כאן אפוא קביעת נוסח מדעי בשיטה אקלקטית. וכך אמר בעל 'מגדל עוז' בהלכות סנהדרין ח ב בתגובה על השגת הראב"ד שם:

81 נזקי ממון ח יג.

82 משכב ומושב יב ב.

83 תרומות י טו; נזקי ממון ג ד; פרה אדומה ה ה.

84 מעשר ב ה.

85 עדות ו ג.

86 שבעות ד טו; שם ד טו; מעשה הקרבנות יח יא; תמורה ג ו; כלאים ה ו; שקלים ג ד; משכב ומושב ז ג; שם ט ד; כלים י טו; פרה אדומה ז י; מאכלות אסורות ט כח; שם יא יח; נדרים י ו; איסורי מזבח ד ד; שם ה א; טומאת מת ו ט; יו"ט ב יב; סנהדרין א ה; שם ח ב; שם יא ח; מלווה ולווה טו ב; ברכות י יד; עירובין ג ט; שבת טו טו; יו"ט ב יב; שם ז ג; שביתת עשור ב י; תענית ד יז; מאכלות אסורות יא יח; נזירות ג יא; ערכין וחרמין ד כ; מעשר שני ונטע רבעי ד יז; מעשה הקרבנות יט ט; פסולי המוקדשין ג יז; קרבן פסח ב יד.

87 מעילה ו ב; מעשה הקרבנות יג יד; גירושין ח כא.

88 יעקב לוינגר, דרכי המחשבה ההלכתית של הרמב"ם, ירושלים תשכ"ה, עמ' 211-226. לוינגר מציין כי יש 171 מקומות במשנה תורה שבהם הביע הרמב"ם במפורש את דעתו האישית בהלכות השונות.

נסים אליקים

ואני אומר לו באתי לטעון מכוח הספרים הישרים, לא ראינו בעינינו ולא שמענו באוזנינו מי שהגיעו ליזו ספרים ישרים וקדמונים ושנים כאשר הגיע ליד ר"מ ז"ל מימות בית שני.

ומוסיף בעל 'מגדל עוז' ואומר, כי כאשר זכה לבוא לארץ הצבי, ראה נוסח הלכות הרמב"ם שהוגה בחתימת ידו של הרמב"ם והוא מסתמך על נוסחאות ישרות.⁸⁹ ואולי הרבה מהשגותיו של הראב"ד באו על רקע נוסחאות שונות שהיו בידיו ושונות מאלה של הרמב"ם.⁹⁰

ה. פולמוסיו של הראב"ד עם דעות במשנה תורה

מתוך השגותיו של הראב"ד ניתן לתאר כמה מדעותיו בענייני אמונה, את יחסו לקשר בין הפילוסופיה והיהדות ואת נטייתו לטמיר ולנעלם. נציג את דעותיו בהשוואה לאלו של הרמב"ם.

הרמב"ם אינו הראשון שניסה להכניס לאוהלי שם את יפיפיותו של יפת, היינו לגשר בין הפילוסופיה היוונית וההיגיון שבה לעולם היהדות. אך הוא הראשון שגיבש עיקרי אמונה וקבע כי הסוטה מהם ייחשב לכופר ומין. הסדר וההיגיון היווני הנחו אותו בספריו הפילוסופיים וההלכתיים. את עיקרי האמונה השתדל להסביר בשכל פילוסופי אנליטי, וכך נהג גם לגבי מצוות שונות בתורה. גישה כזו נראתה בימים ההם חדשנית ומהפכנית ביחס למקובל בעולם הרבני, ועל כן גרס הדבר להתפלמסות חריפה נגדו שנמשכה שנים רבות. אחדים מיריביו יצאו נגדו בשצף קצף בגלל קטאה ושנאה, ואחרים העריכו את מפעליו אך לא היו מוכנים לסבול דעות וגישות מהפכניות. בין אלה נמנה הראב"ד. נראה כאן אחדות מהדעות והשיטות שעליהן חלק הראב"ד.

1. גשמות האל

הרמב"ם, הלכות תשובה ג ז, מונה בין החמשה הנקראים מינים את 'האומר שיש שם רבון אחד אבל שהוא גוף ובעל תמונה'. על זה באה השגת הראב"ד הטעונה בירור וליבון: 'ולמה קרא לזה מין וכמה גדולים וטובים ממנו הלכו בזו המחשבה לפי מה שראו במקראות ויותר ממה שראו בדברי האגדות המשבשות את הדעות'. האם סובר הראב"ד כרמב"ם שאין להגשים את האל, אלא שאין

⁸⁹ עיין 'מגדל עוז'; איסורי ביאה ח י; ברכות י ד; שבת ה טו.

⁹⁰ וייס, דור דור ודורשיו, חלק ד, עמ' 301, הערה 12.

השגות הראב"ד על משנה תורה להרמב"ם

למנות את המגשים בין המינים והכופרים? שאלות אלה מתעוררות על רקע פסוקים מן המקרא שיש בהם גשמות האל ומאידך פסוקים המרחיקים אותו מהגשמה. כתוב אחד אומר "ויראו את אלקי ישראל",⁹¹ ומצד שני: "כי לא יראני האדם וחי".⁹² כתוב אחד אומר "ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם",⁹³ ומצד שני: "הנה השמים ושמי השמים לא יכללוך",⁹⁴ ועוד.⁹⁵ אף יש אגדות ומדרשים שלפי פשוטם מוצגת גשמות האל.⁹⁶ הבעיה היא האם יש להבין את הפסוקים, האגדות והמדרשים כפשוטם או לא. ואם לא, האם המעלה מסקנות בתום לב על פי הפשט ייקרא מין?

מהשגת הראב"ד וממקורות אחרים⁹⁷ ברור שיש גדולים בתורה המגשימים את האל על יסוד פסוקים, אגדות ומדרשים. הרמב"ם מוכן לכנותם מינים, אך הראב"ד מכיר בטעותם של המגשימים באמרו: "יותר ממה שראו בדברי האגדות המשבשות את הדעות", אך אין הוא רואה צורך להרחיק לכת ולהחשיבם מינים, כי אמונתם תמה וזכה וגדולי תורה הם. ברור מהשגתו של הראב"ד שאינו מקבל את גישת ההגשמה כפשוטה, כמו גדולי ישראל רבים ונכבדים שלא האמינו בגשמות האל.⁹⁸ אכן כך הובנה השגה זו ע"י ר' שמואל ספורטא וכן ע"י מהר"י קארו ב'כסף משנה'⁹⁹ ע"י אחרים. כך גם כתב הראב"ד עצמו בספר 'בעלי הנפש', בסוף שער הקדושה: "... והבורא יתברך הוא מקום עולמו ואין עולמו מקומו ותבנית הדבר כאשר העולם מלא מן האוויר והכול נכנסים בתוך האוויר אינם נרגשים ממנו ואינו נראה להם". עם כל זה, הוא מכנה את המגשימים "גדולים וטובים" מהרמב"ם. באחת האיגרות האנונימיות בעניין המורה מובא:

אחד הרבנים כתב על מה שכתב בספר המדע, והאומר שיש, אלא שהוא גוף ובעל תמונה... ואמר ולמה קראוהו מין לזה וכמה גדולים וטובים ממנו הלכו בזה המחשבה... ע"כ. ויתכן שהיו גדולים ממנו בקומתם וטובי

91 שמי' כד י.

92 שמי' לג כ.

93 שמי' כה ח.

94 מל"א ח כז.

95 קובץ תשובות הרמב"ם ואיגרותיו, חלק ג (איגרות קטאות), ליפסיה תר"יט, עמ' 1, 9, 15.

96 שם, עמ' 19, 23.

97 שם, עמ' 17, 23.

98 קבוצת מכתבים בעניני המחלוקת ע"ד ספר המורה והמדע, (לעיל הערה 40), עמ' 132-138.

99 שם, עמ' 138.

נסים אליקים

מראה ובריאי בשר ואני לא אומר בעדס שהיו קטני אמונה אם האמינו
גשמות...¹⁰⁰

ברור שהדברים האלה מתייחסים להשגת הראב"ד בנושא הנדון. גם נושאי כלי
הרמב"ם¹⁰¹ הביעו פליאה. מהר"י קארו נוטה לקבל כי לא כך היה נוסח ההשגה
במקורה אלא כפי שהיא מובאת בספר העיקרים לרי' יוסף אלבו, מאמר א, פרק
ב, וזו לשונו: "אמר אברהם: אעפ"י שעיקר האמונה כן הוא, המאמין היותו גוף
מצד תפיסתו לשונות הפסוקים והמדרשות כפשוטן - אין ראוי לקרות מין".
נוסח זה בהשגת הראב"ד מרוכך הוא, ועל פיו הראב"ד ראה באי-גשמות האל
עיקר אמונה, והחושב בהפך אין לקרותו מין, אך גם לא "גדול וטוב" מהרמב"ם.
מכאן עולה מסקנה מעניינת: יש עיקר אמונה, ובכל זאת אם אדם מישראל
מבין אחרת את המקורות ומגבש לעצמו השקפה דתית שונה, לא ייחשב למין
וכופר, אלא לכל היותר טועה הוא. זה מסביר את התייחסות הראב"ד לרמב"ם
בהשגותיו הדנות בענייני אמונות ודעות. כאשר דעתו של הרמב"ם אינה נראית
לו, אינו מכנהו כופר או מין אלא "כמעט אני אומר שהם דברי נערות"¹⁰², או
"דברי האיש הזה בעיני קרובים למי שאומר אין תחיית המתים לגופות אלא
לגשמות בלבד"¹⁰³, או "נראה כמכחיש שאין העולם חוזר לתהו ובהו..."¹⁰⁴.

2. חופש הבחירה והגמול

בעניין חופש הבחירה אין מחלוקת בין הרמב"ם לראב"ד. שניהם סוברים
שיש לאדם חופש בחירה ויש גמול על כל אשר יעשה אם טוב ואם רע, היינו שכר
ועונש. ההתפלמסות ביניהם היא על רקע בעיות והסברים בעניין זה. תחילה נציג
מספר יסודות המובאים במשנה תורה בהלכות תשובה:
א. קיים חופש בחירה (תשובה ה א).
ב. אין הבורא כופה בני אדם ולא גוזר עליהם לעשות טוב או רע אלא הכול
מסור בידם (תשובה ה ד).
ג. יש גמול: שכר ועונש (שם שם).
ד. יש שלילת חופש הבחירה כעונש (שם ו ג; שמונה פרקים, פרק ח).

¹⁰⁰ קובץ תשובות הרמב"ם ואיגרותיו (לגיל, הערה 95), עמ' 23.

¹⁰¹ עיין בהלכות תשובה ג ז; בכסף משנה' וב'מגדל עוז'.

¹⁰² תשובה ו ה.

¹⁰³ שם ה ב.

¹⁰⁴ שם ח ה.

ה. ידיעת האל את אשר יעשה האדם אינה פוגמת בחופש הבחירה (תשובה ה.
(ה).

ו. גזרת האל אינה ספציפית לבני אדם מסוימים, אלא היא כללית (תשובה ו.
(ה).

אחת השאלות הקשות שאתה מנסה גם הרמב"ם וגם הראב"ד להתמודד
ובכיוונים שונים היא השאלה המוצגת בהלכות תשובה ה ה:

שמא תאמר והלא הקב"ה יודע כל שיהיה וקודם שיהיה ידע שזה יהיה
צדיק או רשע או לא ידע. אם ידע שהוא יהיה צדיק אי אפשר שלא יהיה
צדיק, ואם תאמר שידע שיהיה צדיק ואפשר שיהיה רשע, הרי לא ידע
דבר על בוריו.

הרמב"ם מנסה לענות בדרך ההיגיון, ובין השאר אומר כי "לא מפני קבלת הדת
בלבד נודע דבר זה אלא בראיות ברורות מדברי החכמה", אך לאחר הגירוי
השכלי אינו נותן תשובה מלאה אלא אומר כי "אין דעתו של אדם יכולה להשיג
דבר זה על בוריו".

הראב"ד משתדל אף הוא לענות לשאלה זו באמרו שכל מקרה האדם קטן או
גדול מסרו הבורא בכוח המזלות. ובכן, יש ידיעת האל כפי שנקבע במזלות אך
אין זו גזרה כי האל נתן שכל באדם להתחמק מהמזלות וזאת ע"י עשיית הטוב.
אמנם ה' יודע גם אם יש כוח בשכל להתחמק מהן או לא, אך ידיעתו אינה
גזרתו. עם כל הגישה הרציונליסטית הזו של הראב"ד הוא חש כי לא ירד לעומק
העניין וסיים "וכל זה אינו שוה"¹⁰⁵.

בעיה אחרת היא בעיית הגמול. הרמב"ם אומר בהלכות תשובה ו ה כי ידיעת
האל בחטאי עמים אינה ידיעה ספציפית, כלומר אינו קובע מי ומי בדיוק מבין
בני אותו עם יחטא, אך יודע שעם זה יהיו בו חוטאים. אין אפוא גזרה על הפרט,
ועל כן אם יחטא ייענש. הראב"ד קובע שדברי הרמב"ם "אינם מתובלים וכמעט
הם דברי נערוות", כי החוטאים הנענשים יאמרו לה': "ועל מי חלה גזרתך, על
אותן שלא זנו, הנה לא נתקיימה גזרתך!" על כן אומר הראב"ד שיש ידיעת האל
גם על חטאי הפרטים בעמים, אך כאמור ידיעתו אינה גזרתו. המצרים, למשל,
בשעבדם את בני ישראל בארצם לקו כי הם היו רשעים בלאו הכי, ופרעה לקח

¹⁰⁵ תשובה ה.ה.

נסים אליקים

על כי ביזה את ה' לנגד שליחות משה. סיבה אחרת אמר הראב"ד: "אני קצפתי מעט והם עזרו לרעה"¹⁰⁶ כלומר עברו את גבול גזרת השעבוד.

יש אפוא הסכמה בעניין חופש הבחירה וידיעת האל את הצפוי, אך לעומת הרמב"ם, האומר שידיעת האל אינה על הפרטים החוטאים אלא על עצם הקביעה שיהיו צדיקים ורשעים באותו עם, וכן היעדר הכוח בשכל האנושי להבין היאך ידע הקב"ה דברים העתידים להיות, קובע הראב"ד שהבורא יתברך יודע גם אילו אנשים יחטאו, אך ידיעתו אינה גזרה, כי בכוח מעשיו הטובים של האדם ניתן לשנות ידיעה זו הנתונה לכוח המולדת, ואי לכך אם לא שינה מעשיו ייענש.

3. עולם הבא ותחיית המתים

בהלכות תשובה חבא אומר הרמב"ם:

העולם הבא אין בו גוף וגויה אלא נפשות הצדיקים בלבד בלא גוף כמלאכי השרת... כך אמרו חכמים ראשונים, בעולם הבא אין בו לא אכילה ולא שתייה ולא תשמיש אלא צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם ונהנין מזיו השכינה.

על זה אומר הראב"ד בהשגתו:

א"א דברי האיש הזה בעיני קרובים למי שאומר אין תחיית המתים לגופות אלא לנשמות בלבד וחיי ראשי לא היה דעת חז"ל על זה שהרי אמרו... וכל אלה מוכיחים כי בגויתם הן עומדין חיים. אבל אפשר שהבורא ישים גויתם חזקות ובריאות כגויות המלאכים וכגוית אליהו זכור לטוב ויהיו העטרות כמשמען וכפשוטן ולא יהיה משל.

על ההלכה הזו ועל ההשגה יש לברר מספר דברים:

- א. מהו עולם הבא?
- ב. שכר ועונש לצדיקים ולרשעים בעוה"ב - כיצד?
- ג. מהי תחיית המתים?

מהשגת הראב"ד אנו למדים שהמושגים 'עולם הבא' ו'תחיית המתים' קרובים זה לזה, ועל כן הוא משיג על הרמב"ם האומר שבעולם הבא אין גוף

¹⁰⁶ זכ"א טו.

וגוייה באמרו שהרמב"ם "דומה לאומר אין תחיית המתים לגופות". הראב"ד תופס את המושג 'עולם הבא' כתקופה אסכולוגית שבה יקיצו שוכני עפר ויהיו לגופות, ואליהן תשוב הנפש, וזוהי תחיית המתים. ואם הרמב"ם טוען שבעולם הבא תהיינה רק נפשות, הרי הוא ככופר בתחיית הגופות.¹⁰⁷ כיצד אפשר לחשוב כך, אם יש בתלמוד דברים כפשוטם שהגופות יקיצו? אמותו בכך עזה, ובאחת מהשגותיו הוא מתבטא: "ואם אזכה ואוכל פסח ויביא לפני כזה, הייתי חובטו בקרקע לפניי".¹⁰⁸

מה חושב הרמב"ם על 'עולם הבא' ועל 'תחיית המתים'? האם בתקופה אחת מדובר אם לאו? האם יש תחייה לגופות בשלב כלשהו או יש רק תחייה לנשמות? וכיצד תתממש תחייה זו? קשה לדעת למה התכוון הרמב"ם בדבריו שבהלכה הנדונה. ברור שהוא מאמין במושג תחיית המתים אפילו כעיקר באמונה,¹⁰⁹ מי שאינו מאמין בכך אין לו חלק לעוה"ב.¹¹⁰ אם כן, כיצד הוא אומר כאן שאין גוף וגוייה בעוה"ב אלא נפשות צדיקים בלבד? שאלה זו ואחרות בנושא תחיית המתים ועוה"ב הקשו חכמים רבים על הרמב"ם. בחריפות עזה התקיפו על כך ר' מאיר בן טודרוס הלוי אבולעפיה מטוליטולא (טולדו), במכתב ששלח לחכמי לונל, ובראשם ר' אהרן ברי' משולם.¹¹¹ בדברי תשובתו של ר' אהרון לרמ"ה הוא מאלפו דעה ואומר כי אין לערבב יוצרות ומונחים בדברי הרמב"ם. ר' אהרון מלונל טוען שיש ארבעה מושגים או שלבים השונים זה מזה:

- א. ימות המשיח: אלה הם ימים שבהם 'עולם כמנהגו נוהג', ועליהם אמרו חז"ל: "אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות בלבד".
- ב. תחיית המתים: תחיית הגופות ותהיה מיתה שנייה שבה ישנו שנתם.¹¹²
- ג. חורבן העוה"ב: על זה אמרו חז"ל "שיתא אלפי שנין הוי עלמא וחד חרוב".¹¹³
- ד. עוה"ב: עולם חדש ושונה – עולם הנשמות ולא הגויות.

107 עיין בהוכחות המובאות בהשגת הראב"ד הלכות תשובה ח ב.
 108 קרבן פסח י א.
 109 העיקר הייג בהקדמתו לפרק חלק סנהדרין.
 110 תשובה ג ו.
 111 כתאב אלרסאיל, תרל"א, עמ' יג-יז.
 112 מלכים יב א-ב.
 113 סנהדרין צו ע"א.

נסים אליקים

מהדברים האלה נובע שהרמב"ם מסכים לתחיית הגופות כאמונה, אך זה לא יהיה הסוף והשיא: בתקופה זו של תחיית הגופות ייהנו הקמים לתחייה גם לשכר גשמי: שיא השכר הוא העוה"ב של הנשמות שיהיה לאחר התחדשות העולם.

השגות הראב"ד מוצאות אפוא את פתרון בדברי ר' אהרון מלוניל, ובכיוון דומה (ולא זהה). הדברים מוסברים כך גם ביכסף משנה ובילחם משנה, בהבחנים בין עוה"ב שלאחר המוות במקביל לעולם הזה,¹¹⁴ לבין עוה"ב האסכטולוגי. יוצא אפוא שדברי הרמב"ם בהלכות תשובה פרק ה, מכוונים לעולם הבא המקביל לעולם הזה, ואילו בעניין העולם הבא האסכטולוגי אין הרמב"ם חולק על גישת הראב"ד. מדוע אין הרמב"ם מתייחס לאותו עולם אסכטולוגי, עולם של גשמות, של תחיית הגופות, עולם של סעודה העתידה לצדיקים עם יין המשומר ולוייתן ושור הבר? ובאופן רחב יותר: מדוע אין הרמב"ם מזכיר את דרכי הגהנם וגן העדן? ניתן להשיב, כפי שאומר הרמב"ם באיגרתו לרבני צרפת: "מפני שהוא אצלו מן הדברים המופתים בהעלם עינים, והוא תופס דרכי התורה בבאור הדברים המתבארים בהכרח וראיה גמורה."¹¹⁵ אך בעולם שלאחר המוות יש רק נשמה, המנותקת מן הגשמיות, השבה אל יצרה, שאף הוא אינו גשמי. זהו עוה"ב האמיתי, עולם של הידבקות נפש האדם בשכל האלוקי.

גישה אחרת נמצאת באיגרת ששלח ר' אברהם בן הרמב"ם לחכמי פרוונס בעניין המחלוקת שנפלה בין חכמי לוניל וחכמי מונטשפלייר אודות ספר המורה וספר המדע. ר' אברהם טוען שיש זהות בין המושגים 'ימות המשיח' ועולם הבא, והרבה פעמים 'ימות המשיח' נקראים בפי חז"ל 'עולם הבא'. אם כך, הסעודה הגשמית לצדיקים ושאר ההבטחות הגשמיות, יתרחשו בימות המשיח, שבהם עולם כמנהגו נוהג. על ימות המשיח ניבאו הנביאים לישראל ולא על העולם הבא הרוחני, כי על זה נאמר 'עין לא ראתה אלקים זולתך יעשה למחכה לו'.¹¹⁶ לפי זה, דברי הרמב"ם בהלכות תשובה עוסקים בעולם הנשמות, ובצורה כללית רק להידבקות הנפש המשכלת בשכל האלוקי, אך ההבטחות הגשמיות אין הרמב"ם מוצא לנכון להזכירן, כי אלה יהיו בתקופה של עולם הנוהג כמנהגו, היינו בימות המשיח.¹¹⁷ על פי זה השגות הראב"ד ואחרים אינן רלוונטיות.

¹¹⁴ תשובה ח.ח.

¹¹⁵ קובץ תשובות הרמב"ם ואיגרותיו (לעיל, הערה 95), עמ' 9.

¹¹⁶ יש"ס ד.ג.

¹¹⁷ ראה הערה 9, עמ' יח.

דעה שונה לחלוטין בהבנת דברי הרמב"ם ובכוונותיו נמצאת באגרת רב ששת נשיא לחכמי לונלי, שבה נדון מכתב הרמ"ה מטוליטולא אליהם בעניין תחיית המתים. החכם הנשיא רב ששת צבי הבין את דברי הרמב"ם כפי שהם בכתבם ובלשונם, ללא כל תוספת וכוונות. הוא טוען שאין תחיית המתים לגופות בשלב כלשהו של היקום ותחיית המתים אינה אלא, כדברי רוב הפילוסופים הנקראים חכמים אלוהיים, "הנפש המשכלת השבה אל יוצרה נקייה מטומאת הגוף וטהורה וחכמה, היא החיה חיי עולם ומעלתה מעלת אלקים וזהו באמת תחיית המתים".¹¹⁸ באותה אגרת דוחה רב ששת נשיא את כל ההוכחות של הרמ"ה, ולבסוף הוא מתפלמס אתו בחריפות ומסכם:

והנני שואל לכסיל האומר כי הנשמות ישובו לפגרים המתים וכי עוד ישובו אל אדמת ישראל. לאיזה גוף תשוב הנשמה, אם לגוף אשר יצאה ממנו והנה כבר שב אל יסודו מכמה אלפי שנים עפר רמה ותולעה ועל המקום אשר נקבר בו נבנה בית או נטעו כרם או נרע זרע ולא ימצא בו מהעפר ולא מהרמה והתולעה אשר שב הגוף אליהם... ואם אל הגוף אחר אשר יברא האלוקים, שב אליו הנפש, הלא איש אחר הוא ואותו העת נברא עד שלא מת, איך תאמר כי יקיץ לתחיית המתים וישלם לו האל יתעלה כפעלו והוא עדיין לא פעל ועשה?¹¹⁹

אכן, למה התכוון הרמב"ם ובמה אמונתו? את זאת נוכל לדעת מפירושו למשנה סנהדרין י א:

תחית המתים הוא יסוד מיסודי משה רבנו עליו השלום, ואין דת ולא דבקות בדת יהודית למי שלא יאמין זה. אבל הוא לצדיקים וכן הוא לשון בראשית רבה: גבורת גשמים לצדיקים ולרשעים, ותחיית המתים לצדיקים בלבד. ואיך יחיו הרשעים והם מתים אפי' בחייהם? וכן אמרו:¹²⁰ "רשעים אפי' בחייהם קרואים מתים, צדיקים אפי' במיתתן קרואים חיים".

מתוך דברים אלו עדיין לא ניתן ללמוד על אמונה בתחיית הגופות, שהרי רשעים אפילו בחייהם נקראים מתים, משמע מוות רוחני! אך הדברים מתלבנים מדבריו במאמר תחיית המתים וזו לשונו:

¹¹⁸ Marx, JQR, XXV (1934-1935), p. 425

¹¹⁹ .ibid, p. 426

¹²⁰ ברכות יח ע"ב.

נסים אליקים

תחיית המתים המפורסמת והנודעת באומתנו המוסכם עליה מכלל כתותינו, אשר רב זכרה בתפלות ובספורים ובתחינות אשר חברום הנביאים וגדולי החכמים, ושמלא מהם התלמוד והמדרשות – ענינה: שוב זאת הנפש לגוף אחרי הפרידה זה מה שלא נשמע באומה מחלוקת עליו ואין בו פרוש כלל, ואין להאמין באיש מאנשי הדת שהוא מאמין חילוף זה.¹²¹

יוצא אפוא שאחרי הפרדה תשוב זאת הנפש לגוף ודברי הרמב"ם בהלכות תשובה העוסקים בעוה"ב "שאינו בו גוף וגויה אלא נפשות הצדיקים בלבד בלא גוף כמלאכה השרת" מתבארים או כתשובת ר' אהרון בר' משולם מלוניל או כדברי ר' יוסף קארו ב'כסף משנה'.

הראב"ד לא ראה כנראה את מאמר 'תחיית המתים' של הרמב"ם, ועל כן הבין את דבריו בהלכות תשובה כפשוטם, שאין תחיית המתים לגופות כלל, ועל זה באו השגותיו שם, שהרי הוא אמון על גישה אחרת בנושא עוה"ב ותחיית המתים ובנושא הסעודה הגשמית לצדיקים. כאן אין האגדות והמדרשים משבשים את הדעת אלא הוא מבין אותם כפשוטם או לכל היותר מפתח וריאציה זעירה בענין תחיית המתים שאין זה גוף רגיל, "אבל אפשר שהבורא ישים גוייתם חזקות ובריאות כגויות המלאכים וכגוית אליהו זכור לטוב", בענין העטרות "כמשמען וכפשוטן ולא יהיה משל".

למרות זאת, בענין זה אין הרמב"ם כופר ומין בענינו, כי הוא נאמן לשיטתו שהוסקה לעיל מהשגתו בנושא גשמות האל, וכאן יכול הוא לומר כי המאמין מצד תפיסתו לשונות הפסוקים והמדרשים כחידה ומשל, אין ראוי לקרותו מין. על כן הוא אומר: "דבר האיש הזה בעיני קרובים למי שאומר אין תחיית המתים לגופות אלא לנשמות",¹²² וכן "נראה כממחיש".¹²³

4. הפילוסופיה והיהדות

האם הפילוסופיה היא נטע זר לפי היהדות? האם יש איסור ללמדה? האם אין כל אפשרות לגשר ביניהן, ובעיקר בין תורת משה לפילוסופיה האריסטוטלית? האם יש להחרים רב גדול בישראל המכיר בגדולת הפילוסופיה ומשתמש בה לדעותיו בענייני אמונה ומשלבה גם בהלכה? שאלות אלה ואחרות

¹²¹ איגרת תחיית המתים לרמב"ם.

¹²² תשובה ח.ב.

¹²³ שם, ח.ח.

השגות הראב"ד על משנה תורה לרמב"ם

עמדו במוקד הערכת אישיותו של הנשר הגדול, הרמב"ם, ורבים קמו עליו בחמת זעם, ואף קראוהו מין וכופר (ר' שלמה פטיש). מהן דעות הרמב"ם בנדון? וכיצד מתיחס לכך גדול משיגיו, הראב"ד?
בהלכות קידוש החודש יז כד אומר הרמב"ם:

חכמת התקופות והגיטריות שחברו בה חכמי יון ספרים הרבה והם הנמצאים עכשיו ביד החכמים. אבל הספרים שחברו חכמי ישראל שהיו בימי הנביאים מבני יששכר לא הגיעו אלינו. ומאחר שכל אלו הדברים בראיות ברורות הם שאין בהם דופי ואי אפשר להרהר אחריהם, אין חוששין למחבר בין שחברו אותם נביאים בין שחברו אותם האומות.

מדברי הרמב"ם, עולה יחס חיובי לפילוסופיה האמיתית ולשימוש בה לענייני הלכה. יתרה מזו, מקורה של הפילוסופיה הוא בישראל, אך אבדה באורך הגלות, כפי שהוא אומר בספרו 'מורה נבוכים', חלק א, פרק עא: "כל החכמות היו מורשה קהילת יעקב ואבדו באורך הגלות". על כן אין הפילוסופיה נטע זר ליחדות, ואין להחרים אדם העוסק בה בצורה מבוקרת. ודעתו של הראב"ד עולה מתוך השגתו בהלכות קידוש החודש (רק השגה אחת ויחידה יש בהלכות קדוש החודש):

אי"א מפני שהמחבר הזה מתגדר מאד ומתפאר בחכמה הזאת, והוא בעיניו שהגיע לתכליתה, ואני איני מאנשיה, כי גם רבותי לא הגיעו אליה, ע"כ לא נכנסתי בדבריו לבדוק אחריו... והוא בעיני כמתעתע.

הראב"ד אינו נמנה אפוא עם האסכולה הפילוסופית. אך האם הוא פוסל אותה? מהשגתו זו, ובעיקר מדבריו בספרו 'תמים דעים', יוצא כי אינו פוסל לחלוטין את הפילוסופיה. וכך הוא כותב שם:

אי"א ידעתי בנפשי כי מן הנבראים הקטנים אשר ברא אלוקים אני, ולא השגתי לאחת מן החכמות הקלות אשר לחכמים מפני כובד טבעי, ומה שהציקוני תלאות ועלילות הזמן המתגלגל על בני האדם".¹²⁴

ובמקום אחר בהשגותיו על בעל 'המאור': "אין לנו ללמוד מדברי מי שאין מאנשי התלמוד לפי שהם מסבכים פני ההלכה לדברים באשר לא כן".¹²⁵

¹²⁴ 'תמים דעים', סימן רלח.

¹²⁵ 'כתוב שם' (לעיל, הערה 2), למסכת ראש השנה, סימן יז.

נסיים אליקים

הראב"ד אומר אפוא במקור אחד שאינו נמנה עם אנשי החכמה הזאת, ובמקום אחר מסביר מדוע לא נמנה ביניהם בגלל סיבות סובייקטיביות אישיות, וגם מסיבות אובייקטיביות, תלאות הזמן. אין אפוא התנגדות עקרונית לפילוסופיה ומאידך גיסא "אין ללמוד מדברי מי שאין מאנשי התלמוד", משמע אין ללמוד מפילוסופים. אם נרחיב ונחדד סתירה זו, נראה כי הראב"ד היה איש שכל ודעת¹²⁶ איש האסכולה הרציונלית, ומאידך גם איש המתייחס לאגדות ומדרשים ביחס כפול: עתים הן "משבשות את הדעות",¹²⁷ ועתים מקבלם כפשוטם וכמשמעם¹²⁸ וללא היגיון רציונליסטי, ויש בדבריו אף גישות מיסטיקות, נטייה להסתמכות על הטמיר והנעלם שאין השכל האנושי מבינו. ניתן להניח שהראב"ד לא היה מנותק לחלוטין מידיעת הפילוסופיה, ואף ייתכן שקרא את ספרותה. בהלכות תשובה ג' הוא מקבל את הנחת הרמב"ם של בריאה יש מאין ואף מבהירה יותר. דבריו בהלכות קידוש החודש וביתמים דעים' אינם אלא הצטנעות, ובכל זאת המקור התלמודי והגישה התלמודית עומדים בראש הערכים לקביעת הלכה או אמונות ודעות, ואם יש קונפליקט בין השתיים, אין ללמוד אלא מאנשי התלמוד, ואין לקבל את הגישה הפילוסופית. כך יובן מדוע אין מקום בספריו או בהשגותיו שבו פוסל הראב"ד את ספרי הרמב"ם ואף את ספר המדע המבוסס בחלקו הגדול על דעות פילוסופיות, ואפילו במקום שנראה שהרמב"ם חרג בו מן המוסכמות בענייני אמונות ודעות, כגון גשמות האל, תחיית המתים ועולם הבא, שכר ועונש וחופש הבחירה, אין הראב"ד קובע כי האיש משה כופר, אלא "נראה כמכחישי" או "דברי האיש הזה בעיני". המקום היחיד שבו רומז הראב"ד על גניזת דברי הרמב"ם אינו בעניין פילוסופיה או אמונות ודעות אלא דווקא עניין הלכתי טהור, ואף שם אין הראב"ד אומר שיש לגנוז את כל ספרי הרמב"ם אלא את "זה השער". הדבר אמור בעניין עריות, והראב"ד החולק עליו שם אומר "ועל זה היה ראוי לגנוז זה השער".¹²⁹

¹²⁶ קריאת שמע ב' י; סוכה ו' יא; שקלים א' ו; אישות כא י; גירושין א יד. ייבום וחליצה ב טו; איסורי ביאה יז ב; נזירות ב ה; כלאים ו ב; תרומות ה יג; קרבן פסח ט ו; אבות הטומאה ז ג; משכב ומושב ז ז; גנבה א טו; מלווה ולווה כו ו; ביכורים יב א; שמיטה ויובל ט ח. לפעמים מסיים את דברי השגתו במילים: "והחכם יראה ויבין", כגון תמורה ג ו; טומאת מת ז ז; שם ח ז.

¹²⁷ תשובה ג ז.

¹²⁸ עכו"ם א ג; תשובה ח ב.

¹²⁹ איסורי ביאה ב י.

סיכום

ראינו אפוא שאין לראב"ד ולהתנצחות הפולמוסית לשמה ולא כלום. הוא מכבד ומעריך את הרמב"ם ואת מפעלו העצום, אך דווקא בשל כך הוא חייב להוציא את מעט הקוצים שיש באליה זו. דבר זה נעשה לפעמים בלשון קשה, אך בהשוואה ללשון שנוקט הראב"ד כלפי חברו ר' זרחיה בעל 'המאור', נראית לשונו כלפי הרמב"ם ואפילו בעניינים של עיקרי האמונה מאופקת למדי.

השגותיו עוסקות בכל נושאי ההלכה שכתב הרמב"ם, אך הן טיפה בים הגדול, וחלקן אף נבע מנוסחות וגרסאות שונות שהיו לפני שניהם, ופעמים הראב"ד מודה שבדברי הרמב"ם נפלה טעות סופר.

איש תלמוד מובהק היה הראב"ד ושלט בכל חדריו ופינותיו, אך בניגוד לרמב"ם, הרואה את הפילוסופיה, בת לוויה צמודה ליהדות ושתייהן גרות בכפיפה אחת, מפריד הראב"ד ביניהן, ובכדי לחוקק את רגלי הפילוסופיה השכלתנית הזרה, הוא בוחר במנוגד לה – הקבלה. מעצם היות כל עולמו והגיונו בתלמוד ונטייתו לחכמה הנסתרה, הוא מקבל את כל הכתוב בו כאמת, גם אם זה נוגד את ההיגיון הפילוסופי. הוא נוטה לקבל מדרשים ואגדות כפשוטם, אך עם הבנה מעמיקה ועם סממנים קבליים. הדבר בולט במיוחד בנושאים של אמונות ודעות, כגון גשמות האל וגשמות המלאכים, האמונה בתחיית המתים לגופות, השכר והעונש הפיזי בן-עדן וגיהינם. הראב"ד מאמין באמונות שלפי דעת הרמב"ם הן הבל וטיפשות, כגון רוחות וכישוף, נחש ואצטגנינות. דברים אלה הרי מוזכרים הם בתלמוד! ולפי דעת הרמב"ם זו דעת יחיד שאין לקבלה.

רק אדם חכם הרואה את הנולד ויודע כי בבוא היום יהפוך 'משנה תורה' ליאורים ותומים בעולם ההלכתי, הוא רואה כצו השעה שיש צורך דחוף בהשגות על אחדות מהלכותיו ודעותיו למען ירוץ כל קורא בו ולמען לא תהיה הלכה חתומה שאין עליה עוררין, אלא פתוחה לויכוח ולדעה שונה. את זאת ניתן לעשות רק אם המקורות להלכה, דהיינו התלמוד, יעמדו לנגד עיניו של הפוסק.